

I. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Олена Кривицька

ПРОБЛЕМА НЕТЕРПИМОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ

У статті здійснюється спроба розглянути і проаналізувати причини та чинники, що зумовлюють прояв нетерпимості та впливають на рівень толерантності в українському суспільстві.

Olena Kryvytska The problem of intolerance in Ukrainian society: the current situation and the prospects for overcoming. An attempt to consider and analyze reasons and factors which stipulate the display of intolerance and influence on the level of tolerance in Ukrainian society is carried out in the article.

Питання основних чинників, засобів досягнення миру та запобігання конфліктам на етнічному ґрунті привертають дедалі більшу увагу як урядів, громадських організацій національних держав, так і міжнародних організацій. Нетерпимість є однією з найбільших глобальних проблем сучасного світу. Загроза її поширення пов'язана з ксенофобією, екстремізмом та насильством. Зниження рівня толерантності підриває принципи демократії, призводить до порушення індивідуальних та колективних прав людини. Натомість високий рівень толерантності сприяє зміцненню політичного і соціального фундаменту демократичної державності, громадянського суспільства, національної єдності.

Україна є поліетнічною державою, де представники національних меншин становлять 22,2% загальної кількості населення України. Етнічна структура українського соціуму диктує нагальну потребу у виваженій етнонаціональній політиці, в якій особливе місце належить утвердженню толерантності.

Результати соціологічного дослідження «Рівень толерантності в Україні»¹ засвідчили, що лише 12% опитаних оцінюють сучасну ситуацію у країні як спокійну, а понад 67% — як напружену і конфліктну. Хоча респонденти продемонстрували достатньо високий рівень етнічної толерантності та відсутність ксенофобії, проте водночас виявили насторожене ставлення стосовно готовності до контактів з представниками більшості інших національностей. Схильність до досить тісних, безпосередніх контактів з боку біль-

пості опитаних була виявлена щодо українців, росіян, білорусів та євреїв, тобто тих, з ким є значний історичний досвід спільного проживання. Щодо громадян інших східнослов'янських народів, то тут спостерігається рішуча «східноєвропейська відокремленість». Молдовани та кримські татари не входять у коло «близьких», але загалом терпимо сприймаються населенням. Представники афро-азіатських країн не розглядаються навіть як постійні жителі України. Досить високий відсоток респондентів вважає, що взагалі неприпустимо пускати до країни представників кавказьких народів (30%), циган (39%) та афганців (29%). Така ситуація пояснюється ставленням до збільшення кількості мігрантів — представників цих етнічних груп. Майже половина респондентів висловила своє негативне ставлення до мігрантів. Загалом інтегральний індекс ксенофобії в українському суспільстві становить 4,46 за семибальною шкалою. За даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології рівень ксенофобії в українському суспільстві має сталу тенденцію до зростання. Ймовірно, що зростання психологічного напруження в міжетнічних відносинах населення України тісно пов'язане з негативною динамікою виявів насильства за мотивами расової та національної ворожнечі. В останні десятиліття, коли глобалізаційні процеси у всіх сферах матеріального і духовного життя нашої країни прискорилися, проблема повсякденного мирного співіснування представників різних рас і народів постала актуально як ніколи, а проблема міжетнічних стосунків в українському суспільстві дедалі зростає. У засобах масової інформації почали з'являтися статті про напади на іммігрантів з країн Азії та Африки на київських вулицях.

Про зниження рівня толерантності в українському суспільстві свідчать дані інших соціологічних опитувань. Стійку тенденцію зростання має і рівень ксенофобії в українському суспільстві. Попри фактичну відсутність міжнаціональних конфліктів, *рівень толерантності* у психологічному вимірі постійно *знижується*, натомість спостерігається тенденція до зростання таких форм нетерпимості, як ізолюваність та ксенофобія.

Зростання психологічної напруги в міжетнічних стосунках населення України активізувало проблему насильства за мотивами расової та національної ворожнечі. Стурбованість з приводу тенденції зростання расистських нападів в Україні висловлюють міжнародні організації, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

Аналіз чинників, що впливають на рівень толерантності в українському суспільстві.

1. Динаміка етнічного складу населення України. В Україні скорочується чисельність більшості національних груп, які традиційно жили в Україні, зокрема болгар, молдован, білорусів, євреїв, татар, ромів, німців. Водночас дедалі більшої актуальності у сфері міжнаціональних взаємин набувають питання, пов'язані з міграцією до України представників етносів, які раніше не проживали на її території.

2. Репатріація кримськотатарського населення. Нині кримські татари становлять 12,1% населення АР Крим. Порівняно з 1989 р. їх кількість зросла у 6,4 раза. Складність процесу облаштування та інтеграції кримських татар в український соціум, виражені культурні та релігійні відмінності населення автономії негативно позначилися на рівні толерантності в регіоні.

3. Слабка інтегрованість ромської громади в український соціум. За даними Всеукраїнського перепису населення України у 2001 р. представники ромської меншини в етнічній структурі українського суспільства становлять 47,6 тис. Проте Бюро з питань демократії, прав людини і праці Державного департаменту США у своєму Звіті за 2006 рік наводить дані про проживання в Україні 400 тис. ромів та звертає увагу на високий рівень нетерпимості до представників ромської меншини з боку правоохоронних органів². У Звіті також наводяться факти порушення прав ромів щодо їхньої соціалізації: відсутність можливості здобути освіту, отримати медичну допомогу, житлова проблема тощо. Зазначенні чинники зумовлюють вкрай низьку інтегрованість ромів в українське суспільство, їхню соціокультурну замкненість та низький рівень толерантності з боку населення країни.

4. Зростання нелегальної міграції. Транзитний потік нелегальних мігрантів територією України зі Сходу до західноєвропейських країн супроводжується їх частковим «осіданням» в Україні. Так, на початок 2007 р. за даними Департаменту міграційної служби в Україні зареєстровано 2275 біженців з 50 країн світу³. Оскільки прибулі, як правило, не «розчиняються» в країні-донорі та схильні до створення маргінальних структур, можна прогнозувати, що проблема нелегальної міграції й надалі провокуватиме зростання рівня ксенофобії, нетерпимості і, відповідно, зниження рівня толерантності в українському суспільстві.

5. Ксенофобія в АРК. Напруження у стосунках між кримськими татарами та місцевим населенням є виявом та джерелом етнічної нетерпимості, підсилюваної діяльністю проросійського крила «кримського козацтва», зокрема таких його формувань, як Кримський козачий союз, Бахчисарайський курінь «Війська Запорозького» та ін.

6. Поширення міжетнічної нетерпимості каналами ЗМІ. Формування, поширення або подолання етностереотипів у суспільній свідомості значною мірою залежить від того, як висвітлюють засоби масової інформації питання міжетнічних стосунків у суспільстві.

В Україні державна політика сприяння високому рівню толерантності спирається на достатньо широку політико-правову основу. Проте в українському суспільстві і далі зростає рівень психологічної відокремленості, національної ізоляції певних етнокультурних груп, рівень ксенофобії, через інформаційні ресурси Інтернету тиражуються етнічні стереотипи. Зниження рівня толерантності негативно впливає на міжнародний імідж України як європейської правової демократичної держави. Створюється потенційна загроза мирному співіснуванню численних етнічних груп та національних меншин, що перешкоджає національній консолідації та єдності країни, становленню громадянського суспільства та розвитку української політичної нації.

Отже, до основних *чинників*, що впливають на зниження рівня толерантності в українському суспільстві, належить *динаміка зміни* етнокультурної структури населення в українському суспільстві: скорочується чисельність представників етнокультурних груп, які традиційно жили в Україні (болгар, молдован, білорусів, євреїв, татар, ромів, німців), натомість збільшується кількість представників тих етносів, які не проживали традиційно на її території (азербайджанців — 20% динаміка зростання, корейців — кількість яких збільшилася вдвічі, а також арабського населення, інших вихідців з країн Південно-Східної Азії, Індії та Пакистану).

Нетолерантне сприйняття, як протиставлення толерантному, є виокремлення іншого у зону відторгнутих — ізоляції буття. Саме тому проблема існування відчужених етносоціокультурних груп є однією з перешкод становлення високого рівня толерантності в українському суспільстві.

Згідно з результатами моніторингів динаміки показників національної дистанційності населення, що проводяться Інститутом

соціології НАН України з 2000 р., в українському суспільстві спостерігається вкрай несприятлива тенденція зростання як інтегрального показника національної дистанційованості, так і відчуженості населення України практично від представників усіх національностей. Отримані дослідження показали, що соціально-психологічний базис демократичного розвитку на шляху до відкритого суспільства виявився не настільки благополучним, як це видавалося на перший погляд⁴.

Зростання конфліктного потенціалу, проявів нетолерантності є результатом стрімкого розшарування в суспільстві на «багатих — бідних», кризи багатьох моральних норм, цінностей, закладених в попередні часи, екскалації протистояння під час перманентних за останні п'ять років виборчих і міжвиборчих війн. Взаємна ненависть перетворилася на продукт, який має найвищі рейтинги продаж в Україні не тільки на комп'ютерному, кіно, але й інформаційному ринку. Лексика і поведінка багатьох політиків, журналістів, артистів, тобто людей, які претендують бути елітою суспільства, свідчить про високий рівень нетолерантності, відчуженості, низьку комунікативну культуру, що сприймається часто як суспільна норма, особливо серед підростаючого покоління. Результат — питома вага толерантних громадян в Україні за десять років знизилася більше ніж утричі.

Виклики етнокультурного розмаїття існують як ззовні (ставлення домінантної культурної більшості до меншин), так і зсередини (самоутвердження меншинами власної ідентичності) нашого суспільства. І причини цього досить прозорі. *По-перше*, країна постійно перебуває у стані політико-економічної кризи, а як відомо з багатвікового досвіду розвитку людства, в таких умовах не може не посилитися напруга у міжнаціональних, міжетнічних стосунках, що знижує поріг толерантності і породжує ксенофобію. Окрім цього, в Україні так звана титульна нація сама почувається новонародженою, а тому налаштована на самоідентифікацію та самоствердження, що нерідко має наступальний характер. *По-друге*, меншини, одержавши у незалежній Україні право на розвиток власних культур, почали їхню розбудову після радянської декоративно-офіційної стагнації, а то й репресивної заборони, часто ущемляючи титульну націю. Крім того, у нашому публічному та й політичному просторі не вироблено розуміння багатоскладової та багаторівневої природи ідентичності, її диференціації на політичну, національну, етнічну і культурну.

Підсумовуючи вищезгадане, можна дійти висновку, що Україна знаходиться в трансформаційному періоді розвитку суспільства від закритого типу до відкритого демократичного суспільства. Цей перехід є болісним у всіх сферах суспільного життя, про що свідчить наявність проявів *нетерпимості* в українському суспільстві і дуже високий рівень *національного ізоляціонізму*. Отже, Україні ще далеко до міжетнічної та міжрасової толерантності. На жаль, факти свідчать, що наразі ми рухаємося у протилежному напрямі.

Повідомлення про випадки насильства на расистському ґрунті ставлять перед Україною завдання створити ефективні механізми протидії та реакції на такі тенденції. Зокрема, Україні слід спрямовувати свої зусилля на створення правової бази, приведення національного законодавства до міжнародних стандартів, формування державної політики щодо боротьби з проявами расизму і ксенофобії.

Зауважимо, що під діями, спрямованими на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, треба розуміти будь-які дії (публічні виступи, розповсюдження матеріалів у ЗМІ, їх поширення через комунікаційні мережі тощо), якими особа висловлює своє явно негативне ставлення, огиду, неприязнь, ворожість до певних етнічних, расових чи релігійних груп, щоб викликати у інших осіб такі самі почуття і ставлення до цих груп, до їх побуту, способу життя, культури, звичаїв тощо. При цьому немає значення, чи вдалося досягнути своєї мети. Пряме чи непряме обмеження прав громадян стосується будь-яких прав громадян, якими вони наділені Конституцією України та законами України.

Головний засіб протидії цим небезпечним процесам — формування громадянського суспільства. Однією з характеристик громадянського суспільства є співпраця державних інституцій з неурядовими організаціями з питань дотримання прав людини та боротьби з проявами ксенофобії. Важливу роль у протидії небезпечним явищам відіграють ЗМІ. Актуальним є поширення соціальних рекламно-інформаційних матеріалів, спрямованих на формування толерантності у різновікових груп населення.

Таким чином, сьогодні відбувається процес усвідомлення державними органами України актуальності і значущості проблеми расизму і ксенофобії в українському суспільстві. На жаль, на сьогодні не існує єдиної державної політики стосовно запобігання та протидії проявам нетерпимості в Україні. Державні структури, на які покладені обов'язки вирішувати це питання, іноді діють

неузгоджено, покладаючись на своє власне бачення існуючої проблеми, не звертаючись до досвіду європейських країн, які мають багато позитивних прикладів боротьби з расизмом і ксенофобією. Слід звернути увагу, що намагаючись застосувати досвід інших країн, необхідно враховувати різницю історичних обставин, за яких цей досвід формувався та в яких він може бути застосований.

Маємо підстави вважати, що тільки сьогодні спостерігається зміна усвідомлення серйозності проявів нетерпимості представниками органів державної влади. Однак єдина державна політика знаходиться в зародковому стані, що негативно впливає на міжнародний імідж України і провокує поширення ксенофобських і расистських настроїв серед широких верств населення.

Підсумовуючи вищезазначене, слід додати, що сьогодні перед Україною постає нагальна потреба у скоординованій превентивній діяльності усіх органів державної влади та громадянського суспільства, чіткої державної політики, яку можливо розробити з урахуванням позитивного досвіду країн-членів ЄС та науково-дослідницької роботи з вивчення причин проявів ксенофобії та дискримінації за етнічною ознакою в українському суспільстві.

Україна ратифікувала низку міжнародних документів у сфері боротьби проти расизму та нетерпимості, зокрема Європейську конвенцію про захист прав та основних свобод людини, Конвенцію ООН про статус біженців, Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин, Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. На законодавчому рівні Українська держава створила сприятливе політико-правове поле для забезпечення високого рівня толерантності, гарантування прав національних меншин, запобігання всім формам нетерпимості у суспільстві. Проте зниження загального рівня толерантності в країні свідчать про необхідність вироблення комплексної та гнучкої державної політики у сфері етнополітичних відносин. Нагальною потребою є прийняття Концепції етнонаціональної політики в Україні, яка б визначала конкретні механізми її реалізації з урахуванням наявних тенденцій розвитку міжетнічних відносин в українському суспільстві. Також потребує вдосконалення практика моніторингу впровадження та дотримання чинних законодавчих норм, що передбачають відповідальність за розпалювання національної ворожнечі та расової ненависті.

Нейтралізація основних чинників міжетнічного напруження, утвердження високого рівня толерантності в українському

суспільстві потребують додаткових зусиль з боку органів державної влади. На нашу думку, стратегічними напрямками державної політики щодо підвищення рівня міжетнічної толерантності можуть бути такі:

У сфері державного управління. З метою вироблення гнучкості державної політики щодо політики сприяння високому рівню толерантності та запобігання всім формам міжетнічної нетерпимості необхідний системний моніторинг основних джерел, тенденцій виявів нетерпимості в Україні. Потрібний комплекс заходів сприяння високому рівню толерантності в українському суспільстві та протидії всім формам ксенофобії, нетерпимості, екстремізму. Такі заходи може містити, зокрема, Концепція етнонаціональної політики в Україні.

У сфері культури та освіти. Набуття високого рівня толерантності має бути складовою та стратегічним пріоритетом державної культурної та освітньої політики. Концептуальною основою поряд з визнанням цінності культурної багатоманітності української політичної нації має стати запобігання культурній винятковості, налагодження конструктивного міжкультурного діалогу та взаємодії усіх етнокультурних груп в українському суспільстві.

У розвитку співпраці з міжнародними та громадськими організаціями. Важливе значення має вивчення міжнародного досвіду, подальша адаптація вітчизняного законодавства до норм міжнародного права, співпраця з міжнародними організаціями у питаннях запобігання та подолання конфліктів на етнонаціональному ґрунті. Зокрема, доцільним є врахування досвіду Європейського Союзу, ОБСЄ, ООН.

В інформаційній сфері. Підвищувати позитивний вплив засобів масової інформації на формування колективної свідомості, зокрема на утвердження у суспільстві об'єднувальних цінностей, побудованих на пріоритеті громадянських засад і прав людини. Ефективним засобом популяризації ідей толерантності та стати соціальна реклама.

¹ Рівень толерантності в Україні. Соціологічне дослідження. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tolerance.kiev.ua/img/pdf/report.pdf>.

² Бюро з питань демократії, прав людини і праці Державного департаменту США. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.web.usembassy.kiev.ua>

³ Департамент у справах біженців і притулку Державного комітету у справах національностей та релігій. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/artical?>

⁴ Динаміка національної дистанційованості (Моніторинг). Інститут соціології НАН України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kiss.com.ua/txt/doc/3011>.